

אחרית דבר

כאשר השמש והירח יעלמו

מאז התפתחות חרושת הברזל איבדה קינת הנחושת בהדרגה את יוקרתה. כך הפכו הנפחים לבעלי-מלאכה הפועלים בצייתנות על-פי דרישת השליטים. אבל העמים לא שכחו את גיבורי-התרבות, והם חוזרים כגיבורים המשחררים את האדם מעול הברזל. מאז לא נאבקים הנפחים נגד האלים אלא נגד המוסר החדש על כל היבטיו.

מפליא לגלות כי הגיבורים האלה הצליחו, ותעיד על כך האהדה הכללית כלפי גיבורים כהֶרְקֵלֶס, כמֶלְקֶרֶת או כשמשון. ראייה לכך היא התפשטות הפולחן העממי של ~~אֶלֶס~~ בישראל או של פולחן דיוניסוס ביוון. גם במזרח הרחוק לא שתקו נפחי-הסתרים. בפרס שאפה רפורמת זְרְתוּסְטָא לחזור לפולחן "מטוהר" של אֶהוּבָא-מְזְדָה, שהיה במקור אל נפחות-הסתרים.¹ בהודו הפך אל החניכה השוכן ב"קדם-הקיום" למוקד החיפוש בעיני חסידי בּוּדְהָ ובעיני בני תנועות רבות בהודו, כגון הַסְנְכִיָה, הַיּוֹגָה והַסְאִינְוָה.² בסין יזמה תנועה מהפכנית, הַטְּאוּאִינְם, חזרה לערכי-יסוד עתיקים המרוכזים סביב עקרון ה"טְאוּ", הקרוב ביסודו לאל המערה.

מקורן של כל התנועות שעוררו תנופת תירבות חדשה הוא ברצון להחזיר לחברה את תקפותם של ערכי המסתורין המקוריים כדי להיאבק בתוצאות ההרסניות של השלטת מוסר הברזל. בגלל התנגדותה של החברה הכוחנית הפכו שאיפות אלה לעיתים לתקווה משיחית המבוססת על שאיפה לחורבן מוחלט של העולם הנשלט על-ידי ערכי הברזל. כתוצאה מכך הפכה המציאות לעולם של שלטון הרוע, שיימחק בעתיד.

היצירתיות הדתית שבאה לידי ביטוי במשך האלף הראשון לפני הספירה אינה מתאפיינת בחינוניות ובשלווה של מקור השראתה. מלבד הניתוק של מסורת המסתורין מחוויית קינת הנחושת³ קיים גורם נוסף

¹ אֶהוּבָא-מְזְדָה הוא בפרס האל המקביל לאל האַסוּכָה ההודי, כלומר אל נפחי-הסתרים של תרבות מְלוּכָה.

² Chatterjee, 1953.

³ מסורת זו המשיכה להתקיים במתכונת המסתורין שלה דרך האלכימיה (ראו *Forgerons* *Eliade, et Alchimistes*). בחיפושה אחר חיי נצח ובשאיפתה לשלוט בגורל העתיד ובהתנזרות הנדרשת מחסידיה, האלכימיה נראית כהמשך של מסורת המסתורין החזונית.

המעודד את ההתכנסות של תומכי ערכי המסתורין לתוך עצמם: תגובת השלטונות הרשמיים כלפי "תנועות המסתורין" השונות. בשם חידושם של ערכי המסתורין עוררו תנועות אלה תחושת חירות ואחוה יחד עם התנגדות לשלטון הדירוגני של אדוני הברזל. אין פלא שבסוף האלף הראשון לפני הספירה לא ראו השלטונות בעין יפה את התפתחות הכיתות האלה בקרבם. החשדנות הפכה לאיבה של ממש עם התעצמות השפעת תנועות אלה בקרב העם.

עדות לכך היא פרשת הבקכות שהתפרצה ברומא בשנת 186 לפנה"ס. הבקכות הואשמו באשמות חמורות ביותר (פשע, רצח, הקרבת קורבנות אדם) והן נרדפו ועונו. עונשן של הבקכות נע מהחרמת כל רכושן ועד רציחתן, על-פי מידת מעורבותן בפולחן.⁴ באופן זה נעלם לגמרי פולחן דיוניסוס ברומא. מקרה ראשון זה של "אינקוויזיציה"⁵ לא התרחש בשם אל קנא של דת מונותאיסטית, אלא בגלל רצון למנוע התפוררות של דוקטרינה כוחנית לאור התפשטות ערכי המסתורין.

הרומאים אכן "הרחיקו את הסכנה", לפחות לזמן-מה, אבל לא תמיד הצליחו השלטונות לבלום את ההתפרצות. במקרים מסוימים דחפה שלילת הערך של "העולם העכשווי" את תומכי הכיתות להקריב את חייהם למען אמונתם. התפשטות האמונה הנוצרית ברומא, חרף האיומים, לא השאירה ברירה אלא לגלות סובלנות גדולה יותר מצד השלטונות, כך שהנצרות התפשטה עוד ועוד. מאוחר יותר הפכה הנצרות לדת הרשמית של האימפריה הרומית ואז התרוקנה מחלק ניכר מיסודות המסתורין⁶ שלה. לעומת זאת איבד מוסר הברזל של האימפריה הרומית את תקפותו, לפחות באופן רשמי.

מאבק זה לא תם, כי אין בו מנוח. מאז נעשתה הנצרות לדת הרשמית של האימפריה הרומית היא קרועה ומשוטעת. מצד אחד ניצבת

⁴ על פרשת דיכוי פולחן הבקכות ברומא ראו Freyburger et al., *Sectes religieuses*, עמ' 171-206.

⁵ רבים מקורבנות הרדיפות היו כנענים (פניקים וישראלים כאחד) שהואשמו בהפצת פולחן דיוניסוס ברומא. ראו לכך את מאמרו של משה הר (1974) "שנאת ישראל באיפריה הרומית לאור ספרות חז"ל".

⁶ ראשיתה של הנצרות עדיין מעורפלת, בעיקר בגלל רדיפת הכיתות על-ידי הזרם הרשמי שאימץ את שיטות הרדיפה והדיכוי של השליטים הרומיים). אך יש לומר כי שתיים מן הכיתות החשובות בתחילת הנצרות היו כת "בני קין" וכת "בני נחש" (naasene). ראו *L'évangile de Vaneigem, La résistance au Christianisme*, עמ' 72-85. ראו גם *Judas*, Kasser et coll., עמ' 110-128. יש גם לציין כי הצלב, שעד היום משמש כסמל הנצרות, הוא הסמל המקורי של נפחי-המסתורין האדומים.

אורתודוקסיה ממלכתית, ומולה ניצבות תנועות מרי השואפות להחיות את אותם ערכי מסתורין שאיימו בעבר על שלטון רומא.⁷ תופעה זו אינה ייחודית לנצרות. במקומות רבים היו עדיין ערכי המסתורין חזקים דיים כדי לעורר מרד כללי נגד רומא, נציגת מוסר הברזל עלי אדמות. מרדים גדולים צמחו בקרב הכנענים (המרד הגדול בשנת 68, מרד הפזורה בשנת 117, מרד בר כוכבא בשנת 133). כתגובה טיפחו הרומאים את התנועה היחידה שהתנערה מכל מימד מהפכני – הכת הפרושית, שממנה צמחה היהדות המודרנית. כך ניתקו הרומאים את הכנענים ממורשתם המקורית.⁸

הרומאים אינם הראשונים שנהגו כך. כבר ביוון העתיקה צימצמו השלטונות ככל שיכלו את האופי המהפכני של הפולחן העממי של דיוניסוס. ביוון, שלא כמו ברומא, לא היה אפשר לאסור את הפולחן של אל שהיה כל-כך מעורב בהוצאת יוון מתקופת החושך; לכן הפכו השלטונות את פולחן דיוניסוס לרשמי, ויחד עם זאת עקרו ממנו כל מימד הפיכני. כך טופח הקשר בין דיוניסוס והיין, הסעודות והנהנתנות, ובמקביל ניטל ממנו כל מימד של מסתורין.⁹

ריקון פולחן דיוניסוס מכל תוכן עלה יפה ביוון, אך כתגובה התעוררו תנועות רבות ששאפו לחזור לפולחן המקורי של האל. צמחה שם כת המסתורין המפורסמת ביותר מכל "תנועות ההיטהרות", הכת האוֹרְפִית, שבה מסתרי האל מתגלים בהדרגה דרך מסע ארוך של התנורות והיטהרות. כמו בפולחן דיוניסוס, התרוקנות פולחן אפולון הרשמי מתוכן עודדה את התחדשות מסורת המסתורין. המפורסמת מבין תנועות אלה היא הכת שיסד פיתגורס, האישי שחסידיו ראו אותו כהתגלמותו של אפולון. האופי החזי של הכת הפיתגורית מתגלה הן דרך ניחוש הן דרך חיפוש אחר חוקי הטבע, וכן בפניית בני הכת לאל יחיד שאותו הם מכבדים:

⁷ באירופה, למשל, המשיכו תנועות מהפכניות נוצריות לצמוח עד לסוף המאה ה-18. מספרן הרב והצלחתן בקרב האוכלוסיות היו איום מתמיד על הממסד. ראו *La Vaneigem, résistance au Christianisme*.

⁸ אבל גם המזימות אלה לא שמו קץ למסורת המסתורין. למשל, השתלטות הכת הפרושית על מורשת ישראל תרמה להתפתחות מסורות מסתורין חדשות וביניהן הנצרות, הקבלה והחסידות.

⁹ כך כותב Freyburger-Galland (2006) בעמ' 51: "כיון שלא היה מסוגל לבטל את פולחנו [של דיוניסוס], אימץ אותו השלטון וסילק ממנו את רוב תכונות-היסוד שלו. אלה מתגלות מוחץ לפולחן הרשמי, שבו דיוניסוס הוא רק אל הזלילה, השיכרות והמהתלות, ובמלה אחת אל 'שמחת החיים' שאין לו שום קשר עם עולם המסתורין".

לא נקדיש ולא נניח לפניו שום דבר מוחשי. רק בשממה מוחלטת ובמחשבות טהורות נכבד את האל, מקור הכול".¹⁰ השלב הסופי של מסע החיפוש אחר האל הנהוג בכת זו מזכיר אף הוא את מסע החניכה של החוים: "אם תגיע לאֶתֶר החופשי כשתעזוב את גופך - תהיה אלמותי, תהפוך לאל, בעל חיי נצח המשוחרר לעד מן המוות."¹¹

בתנועות אלה, הזיקה למסורת-מסתורין עתיקה מלווה בחידושים. מלבד היעלמות כל קשר עם קינת הנחשת, הקיטוב המסורתי בין העולם החי והעולם האדומי נוטה להיעלם כאשר כל ערכי המסתורין מתאחדים. אורפאוס, מייסד הכת הדיוניסית המפורסמת ביותר, היה במקורו כהן אפולון. הכת הפיתגורית, מצידה, הפנימה ערכים רבים מעולם המסתורין האדומי. שילוב זה מעיד ללא ספק על שותפות גורל של כיתות המתפתחות לצד הדת הרשמית. אך עצם האפשרות של שילוב בין מסורות המסתורין מגלה את השחיקה בתוכנן: הן אינן עוד הכור הכפול של גישות מנוגדות ומשלימות שממנו פורצת תנופת התירבות.

למרות זאת, כיתות המסתורין השפיעו מאוד על התרבות הרשמית, בין השאר דרך הפילוסופיה. אפלטון, מייסד האקדמיה הראשונה לפילוסופיה, הוא אשר ניסה להעביר לתחום הציבורי את ערכי המסתורין של כיתות האורפיים והפיתגוראים.¹² ראייה לכך היא הסיפור המופיע בסוף ספר 'המדינה', המתאר מסע חניכה המוביל לביקור בעולם המתים.¹³ משל המערה המפורסם מגלה גם הוא את מניעיו של אבי הפילוסופיה. בקריאתו "לצאת מן המערה" מזמין אפלטון את "מחפשי האמת" (כלומר את הפילוסופים) לוותר על פולחן המסתורין שהתנוון לאחר הפצתו בקרב העם. אפלטון מתאר את בני זמנו כשהם כבולים במערה ומרומים על-ידי

¹⁰ Freyburger-Galland, שם, עמ' 149.

¹¹ שם, עמ' 150.

¹² על-פי Eliade (*Histoire des croyances et des idées religieuses, t. II*), עמ' 196, אפלטון פעל למען הפצה רחבה של מסתרי האורפיים. אֶלְיָאֵדָה מוסיף ואומר (בעמ' 192) כי אפלטון היה "מוקסם מתפישת-העולם הפיתגורית של האחדות הכללית, של סדר נצחי של העולם ושל ההרמוניה הקובעת הן את מסלול הכוכבים והן את הסולם המוסיקלי". על-פי Freyburger-Galland (שם, עמ' 157), "אפלטון ואריסטו הכירו אישית את חברי הכת הפיתגורית, ואין שום ספק שהיא השפיעה עליהם".

¹³ אפלטון, ספר המדינה, X, 614-621.